

justitiæ suæ, et quia nihil oberat Deo peccatum ejus : et sive non peccaret, mors nulla esset ; sive quia peccavit, alii mortales de peccato ejus corriguntur. Nihil enim sic revocat homines a peccato, quemadmodum imminens mortis cogitatio¹. Sic enim faceret, inquit, ut non peccaret. Imo ipse hoc faceret ; sic eum factus est, ut si noluisset, non peccaret. Non admitteretur, inquit, diabolus ad ejus mulierem. Imo ipsa ad se diabolus non admitteret ; sic enim facta est, ut si noluisset, non admitteret. Non fieret, inquit, mulier. Hoc est dicere, non fieret bonum : quia et ipsa utique aliquod bonum est, et tantum bonum, ut Apostolus eam gloriam viri esse dicat ; et omnia ex Deo. Iterum dicunt : Quis fecit diabolus ? Se ipse ; non enim natura, sed peccando diabolus factus est. Vel ipsum, aiunt, non faceret Deus, si eum peccatum esse sciebat. Imo, quare non faceret, cum per suam justitiam et providentiam multos de malitia diaboli corrigat ? An forte non audistis apostolum Paulum dicentem, *Quos tradidi Satanæ, ut discant non blasphemare* (1 Tim. I, 20) ? et de seipso dicit, *Et ne magnitudine revelationum extollar, datus est mihi stimulus carnis, angelus Satanæ qui me coluphizet* (II Cor. XII, 7). Ergo, inquit, bonus est diabolus, quia utilis est ? Imo malus in quantum diabolus est ; sed bonus et omnipotens Deus est, qui etiam de malitia ejus multa justa et bona operatur. Non enim diabolo imputatur, nisi voluntas sua, qua conatur facere male, non Dei providentia, quæ de illo bene facit.

CAPUT XXIX. — *Confert Ecclesiæ dogmata cum Manichæorum erroribus.*

43. Postremo, quoniam cum Manichæis nobis de religione quæstio est, quæstio autem religionis est, quid de Deo pie sentiatur, quoniam negare non possunt in miseria peccatorum esse genus humanum ; illi dicunt naturam Dei esse in miseria : nos negamus, sed dicimus eam naturam esse in miseria, quam de

¹ In Regio codice et sex aliis melioris notæ deest hæc sententia : *Nihil enim sic revocat homines a peccato, quæ remedium imminens mortis cogitatio.*

nihil fecit Deus, et ad hoc venisse non coactam, sed voluntate peccandi. Illi dicunt naturam Dei cogi ab ipso Deo ad pœnitentiam peccatorum : nos negamus, sed dicimus eam naturam quam Deus fecit de nihilo, posteaquam peccavit cogi ad pœnitentiam peccatorum. Illi dicunt naturam Dei ab ipso Deo accipere veniam : nos negamus, sed dicimus eam naturam quam fecit Deus de nihilo, si se a peccatis suis ad Deum suum converterit, accipere veniam peccatorum. Illi dicunt naturam Dei necessitate esse mutabilem : nos negamus, sed dicimus eam naturam quam Deus fecit de nihilo, voluntate esse mutatam. Illi dicunt naturam Dei nocere aliena peccata : nos negamus, sed dicimus nulli naturæ nocere peccata, nisi sua (a) ; et Deum dicimus tantæ bonitatis esse, tantæ justitiæ, tantæ incorruptionis, ut neque peccet, neque ipse alicui noceat, qui peccare noluerit, nec ipsi aliquis qui peccare voluerit. Illi dicunt esse naturam mali cui Deus coactus est naturæ suæ partem dare cruciandam : nos dicimus nullum malum esse naturale¹ (b), sed omnes naturas bonas esse, et ipsum Deum summam esse naturam, ceteras ex ipso esse naturas : et omnes bonas in quantum sunt, quoniam fecit Deus omnia bona valde, sed distinctionis gradibus ordinata, ut sit aliud alio melius ; atque ita omni genere bonorum universitas ista compleatur, quæ quibusdam perfectis, quibusdam imperfectis, tota perfecta est, quam Deus effector conditorque ejus justo moderamine administrare non cessat ; qui omnia bona facit voluntate, nihil mali patitur necessitate. Cujus enim voluntas superat omnia, nulla ex parte quidquam sentit invitus. Cum ergo illa illi, et nos ista dicimus, unusquisque eligat quid sequatur. Ego enim, quod bona fide coram Deo dixerim, sine ullo studio contentionis, sine aliqua dubitatione veritatis, et sine aliquo præjudicio diligentioris tractationis, quæ mihi videbantur exposui.

¹ Editi, *malum esse naturæ*. Porro Mss. hic et in libro primo retractationum, cap. 10, n. 3, habent, *naturale*.

(a) I Retract. cap. 10, n. 3.

(b) Ibid.

De subsequente libro vide lib. 1, cap. 18, Retractationum, col. 613, a verbis, Cum de Genesi, usque ad col. 614, verbis, Quærendo tractandum est. M.

S. AURELII AUGUSTINI HIPONENSIS EPISCOPI DE GENESI AD LITTERAM IMPERFECTUS LIBER (a).

—•••••—

Tractatur initium Geneseos usque ad huncce versiculum 26 : *Faciamus hominem ad imaginem, etc.*

CAPUT PRIMUM. — 1. De obscuris naturalium non affirmando, sed quærendo tractandum est ; in rerum, quæ omnipotente Deo artifice facta sentimus, Libris maxime quos nobis divina commendat auctori-

ADMONITIO PP. BENEDICTINORUM.

Hunc librum jam habes suis, quibus ante scatebat, mendis purgatum ope Vaticani Ms., præter quem etiam in hanc rem exhibita fuerunt editiones Am. Er. et Lov.

Comparavimus præterea eas omnes editiones initio Retr. et Confess., t. 1, memoratas. M.

(a) Hunc librum anno fere 393 adscribendum putamus, propterea quod ab Augustino in retractationibus collocatur proximo post opusculum sive sermonem, quem de fide et symbolo habuit in illyricensi concilio prædicti anni 393.

tas, in quibus temeritas asserendæ incertæ dubiæque opinionis, difficile sacrilegii crimen evitat: ea tamen quærendi dubitatio catholicæ fidei metas non debet excedere. Et quoniam multi hæretici ad suam sententiam, quæ præter fidem est catholicæ disciplinæ, expositionem Scripturarum divinarum trahere consueverunt; ante tractationem hujus libri catholica fides breviter explicanda est.

2. Est autem hæc: Deum Patrem omnipotentem universam creaturam fecisse atque constituisse per Filium suum unigenitum, id est Sapientiam et Virtutem suam consubstantialem sibi et coæternam, in unitate Spiritus sancti, et ipsius consubstantialis et coæterni. Hanc ergo Trinitatem dici unum Deum, eumque fecisse et creasse omnia quæ sunt, in quantum sunt, catholica disciplina credi jubet; ita ut creatura omnis sive intellectualis sive corporalis, vel quod brevis dici potest secundum verba divinarum Scripturarum, sive invisibilis sive visibilis, non de Dei natura¹, sed a Deo sit facta de nihilo: nihilque in ea esse quod ad Trinitatem pertineat, nisi quod Trinitas condidit, ista condita est. Quapropter creaturam universam neque consubstantialem Deo, neque coæternam fas est dicere aut credere.

3. Ecce autem omnia quæ fecit Deus, bona valde mala vero non esse naturalia; sed omne quod dicitur malum, aut peccatum esse, aut pœnam peccati. Nec esse peccatum nisi pravum liberæ voluntatis assensum, cum inclinamur ad ea quæ justitia vetat, et unde liberum est abstinere; id est, non in rebus istis, sed in usu earum non legitimo. Usus autem rerum est legitimus, ut anima in lege Dei maneat, et uni Deo plenissima dilectione subjecta sit, et cætera sibi subjecta sine cupiditate aut libidino ministret, id est secundum præceptum Dei. Ita enim sine difficultate et miseria, et cum summa facilitate et beatitudine administrabit. Pœna vero peccati est, cum ipsis creaturis non sibi servantibus cruciatur anima, cum Deo ipsa non servit: quæ creatura illi obtemperabat, cum ipsa obtemperabat Deo. Itaque non esse ignem malum, quia creatura Dei est; sed tamen uri eo imbecillitatem nostram ex merito peccati. Dicitur autem peccata naturalia, quæ necesse est committi ante misericordiam Dei, postquam in hanc vitam per peccatum liberi arbitrii lapsi sumus.

4. Renovari autem hominem per Jesum Christum Dominum nostrum, cum ipsa ineffabilis ac incommutabilis Dei Sapientia plenum totumque hominem suscipere dignata est, et nasci de Spiritu sancto et virgine Maria; crucifigi, sepeliri, et resurgere, et ascendere in cœlum, quod jam factum est; et venire ad judicandos vivos et mortuos in fine sæculi, et resurrectionem mortuorum in carne, quod adhuc futurum prædicatur. Datum esse Spiritum sanctum credentibus in eum. Constitutam ab illo matrem Ecclesiam, quæ Catholica dicitur, ex eo quia universaliter perfecta est, et in nullo claudicat, et per totum orbem diffusa est. Remissa esse penitentibus priora peccata, et vi-

¹ Ms. Vatic., non de Deo nata.

tam æternam cœlorumque regnum promissum.

CAPUT II. — 5. Secundum hanc fidem quæ posunt in hoc libro quæri et disputari, considerandum est. *In principio fecit Deus cœlum et terram.* Quatuor modi a quibusdam Scripturarum tractatoribus traduntur Legis exponendæ, quorum vocabula enuntiarum græce possunt, latine autem definiri et explicari¹: secundum historiam, secundum allegoriam, secundum analogiam, secundum ætiologiam. Historia est, cum sive divinitus, sive humanitus res gesta commemoratur. Allegoria, cum figurate dicta intelliguntur. Analogia, cum Veteris et Novi Testamentorum congruentia demonstratur. Ætiologia, cum dictorum factorumque causæ redduntur.

CAPUT III. — 6. Hoc ergo quod scriptum est, *In principio fecit Deus cœlum et terram*, quæri potest utrum tantummodo secundum historiam accipiendum sit, an etiam figurate aliquid significet, et quomodo congruat Evangelio, et qua causa liber iste sic inchoatus sit. Secundum historiam autem quæritur quid sit *In principio*, id est, utrum in principio temporis, an in principio in ipsa Sapientia Dei, quia et ipse Dei Filius principium se dixit, quando ei dictum est, *Tu quis es*; et dixit, *Principium quod et loquor vobis* (Joan. viii, 25). Est enim Principium sine principio, et est Principium cum alio principio. Principium sine principio solus Pater est, ideo ex uno principio esse omnia credimus: Filium autem ita Principium est, ut de Patre sit. Ipsa etiam prima creatura intellectualis potest dici principium iis quibus caput est, quæ fecit Deus. Cum enim recte appelletur principium caput, in illa gradatione Apostolus mulierem tamen non dixit caput alicujus. Nam et virum dixit caput mulieris, et caput viri Christum, et caput Christi Deum (I Cor. xi, 3): ita Creatori creatura subnectitur.

7. An ideo *In principio* dictum est, quoniam primum factum est? An non potuit inter creaturas primum fieri cœlum et terra, si Angeli et omnes intellectuales Potestates primum factæ sunt? Quia et Angelos creaturam Dei, et ab eo factos credamus necesse est. Nam et Angelos enumeravit propheta in centesimo quadragesimo octavo psalmo cum dixit: *Ipse jussit, et facta sunt; ipse mundavit, et creata sunt* (Psal. cxxviii, 5). Sed si primum facti sunt Angeli, quæri potest utrum in tempore facti sunt, an ante omne tempus, an in exordio temporis. Si in tempore, jam erat tempus antequam Angeli fierent; et quoniam etiam tempus ipsum creatura est, incipit necesse esse ut aliquid priusquam Angelos factum accipiamus. Si autem in exordio temporis factos dicimus, ut cum ipsis cœperit tempus, dicendum est falsum esse quod quidam volunt, cum cœlo et terra² tempus esse cœpisse.

8. Si autem prius quam tempus, Angeli facti sunt, quærendum est quomodo dictum sit in consequentibus: *Et dixit Deus, Fiant luminaria in firmamento*

¹ Aliquot hic verba restituuntur, aliique passim redintegrantur loci ope Vaticani codicis; quod unum exemplar huius operis manu exaratum nascisci potuimus.

² Sic Ms. Vatic. At vulgati, ante cœlum et terram.

cœli, ut luceant super terram, et dividant inter noctem et diem; et sint in signa, et tempora, et dies, et annos. Hic enim potest videri tunc cœpta esse tempora, cum cœlum et luminaria cœli ordinatis itineribus currere cœpissent: quod si verum est, quomodo potuerunt dies esse antequam tempus esset, si a cursu luminarium tempus exorsum est, quæ quarto die dicuntur esse facta? An ista dierum digestio secundum consuetudinem humanæ fragilitatis ordinata est lege narrandi et humilibus humiliter insinuandi sublimia, qua et ipse sermo narrantis non potest nisi aliqua habere et prima et media et ultima? An in temporibus istis dictum est ut essent luminaria, quæ tempora homines intervallis morarum in corporis motione metiuntur? Hæc enim tempora, si nullus motus corporum esset, nulla essent, et ipsa sunt hominibus manifestiora. Quod si admittimus, querendum est utrum præter motum corporum possit esse tempus in motu incorporæ creaturæ, veluti est anima vel ipsa mens; quæ utique in cogitationibus movetur, et ipso motu aliud habet prius, aliud posterius, quod sine intervallo temporis intelligi non potest. Quod si accipimus, etiam ante cœlum et terram potest intelligi tempus fuisse, si ante cœlum et terram facti sunt Angeli. Erat enim jam creatura quæ motibus incorporeis tempus ageret: et recte intelligitur cum illa etiam tempus esse, ut in anima quæ per corporeos sensus corporeis motibus assuefacta est. Sed fortasse non est in principibus et creaturis supereminentibus. Sed quoquo modo hoc se habeat (res enim secretissima est, et humanis conjecturis impenetrabilis), illud certe accipiendum est in fide, etiamsi modum nostræ cogitationis excedit, omnem creaturam habere initium; tempusque ipsum creaturam esse, ac per hoc ipsum habere initium, nec cœternum esse Creatori.

9. Potest etiam cœlum et terra pro universa creatura positum videri, ut et hoc visibile æthereum firmamentum, cœlum appellatum sit, et illa creatura invisibilis supereminentium Potestatum; rursusque terra, omnis inferior pars mundi, cum animalibus quibus inhabitatur. An cœlum omnis creatura sublimis atque invisibilis dicta est, terra vero omne visibile, ut etiam sic possit hoc quod dictum est, *In principio fecit Deus cœlum et terram*, universa creatura intelligi? Fortasse quippe non incongrue in comparatione invisibilis creaturæ, omne visibile terra dicitur, ut illa cœli nomine nuncupetur. Quoniam et anima quæ invisibilis est, cum rerum visibilium amore tumesceret, et earum adoptione extolleretur, terra dicta est, sicut scriptum est. *Quid superbit terra et cinis* (Eccl. x, 9)?

10. Sed queri potest utrum jam distincta et composita omnia dixerit cœlum et terram, an ipsam primo informem universitatis materiem, quæ in has formatas et speciosas naturas Deo ineffabiliter jubente digesta est, cœli et terræ nomine nuncupaverit. Quamquam enim scriptum legerimus, *Qui fecisti mundum de informi materia* (Sap. xi, 18); tamen etiam ipsam materiam cujusmodicumque sit, non possumus dicere

non ab eo factam, ex quo omnia constemur et credimus: ut etiam ipsa digestio et ordinatio singularum quarumque rerum formatarum et distinctarum mundus vocetur; ipsa vero materies cœlum et terra, veluti semen cœli et terræ appellata sit; et cœlum et terra quasi confusum atque permixtum ab artifice Deo accipiendis formis idoneum. Hæc de hoc quaesitum sit quod dictum est, *In principio fecit Deus cœlum et terram*: nihil enim horum temere affirmare oportuit.

CAPUT IV. — 11. *Terra autem erat invisibilis et incomposita, et tenebræ erant super abyssum; et Spiritus Dei ferebatur super aquam.* Ab hæreticis (a) qui Veteri Testamento adversantur, moveri calumnia huic loco solet, cum dicunt, Quomodo in principio fecit Deus cœlum et terram, si jam terra erat? non intelligentes hoc esse subjunctum, ut exponeretur qualis terra fuerit, de qua jam dictum est, *fecit Deus cœlum et terram*. Sic ergo accipiendum est: In principio fecit Deus cœlum et terram; hæc autem terra quam Deus fecit, invisibilis erat et incomposita, donec ab eodem ipso discerneretur, et ex confusione in rerum certo ordine constitueretur. An sic melius intelligitur, ut in hac executione rursus eadem rerum materies commendaretur, quæ superius cœli et terræ nomine nuncupata est, ut iste sit sensus: In principio fecit Deus cœlum et terram; hoc autem quod cœlum et terra dictum est, terra erat invisibilis et incomposita, et tenebræ super abyssum; id est, quod cœlum et terra appellatum est, materies erat confusa quædam, de qua mundus, qui duabus maximis partibus, cœlo scilicet et terra constat, digestis elementis et accepta forma fabricaretur? Quæ confusio materiæ sic potuit insinuari populari intelligentiæ, si diceretur terra invisibilis et incomposita, vel inordinata, vel imparata, et tenebræ super abyssum, id est super profunditatem vastissimam: quæ rursus profunditas ex eo fortasse nominata est, quia nullius intelligentiæ propter ipsam informitatem penetrari potest.

12. *Et tenebræ erant super abyssum.* Utrum subter abyssus erat et supra tenebræ, quasi jam loca distincta essent? An quoniam materiæ adhuc confusio exponitur, quod etiam *χάος* græce dicitur, ideo dictum est, *tenebræ erant super abyssum*, quia lux non erat: quæ si esset, utique supra esset, quia esset eminentior, et ea quæ sibi subjecta erant, illuminaret? Et revera qui diligenter considerat quid sint tenebræ, nihil aliud invenit quam lucis absentiam. Ita igitur dictum est, *Tenebræ erant super abyssum*, ac si dictum esset, Non erat lux super abyssum. Quapropter hæc materies quæ consequenti operatione Dei, in rerum formas ordinata distinguitur, appellata est terra invisibilis et incomposita, et profunditas carens luce; quæ appellata est superius nomine cœli et terræ, veluti semen, ut jam dictum est, cœli et terræ. Si tamen non cœlum et terram dicendo, universitatem prius proponere voluit, ut postea, insinuata materia, mundi partes exsequeretur.

¹ Ita Ms. Vatic. At editi, *maxime* (a) Manichæis.

13. *Et Spiritus Dei superferebatur super aquam.* Nusquam dixerat, Deus aquam fecit; nec tamen ullo modo credendum est aquam Deum non fecisse, et eam jam fuisse antequam ille aliquid constituisset. Etenim ille est *ex quo omnia, per quem omnia, in quo omnia*, sicut Apostolus dicit (*Rom. xi, 36*). Ergo et aquam Deus fecit, et aliter credere magnus error est. Cur igitur non dictum est quod aquam Deus fecerit? An rursus eandem materiam, quam vel cœli et terræ, vel terræ invisibilis et incompositæ atque abyssi nomine nuncupaverat, etiam aquam voluit appellare? Cur enim non et aqua appellaretur, si terra potuit, cum adhuc neque aqua distincta atque formata neque terra esset, neque aliquid aliud? Sed primo fortasse cœlum et terra appellata est, secundo terra incomposita et abyssus carens luce, tertio aqua non incongrue: ut primo ipsius universalitatis, propter quam facta est de omnino nihilo, materies; cœli et terræ nomine vocaretur; secundo terræ incompositæ atque abyssi nomine insinuaretur informitas, quia inter omnia elementa terra est informior, et minus relucens quam cætera; tertio aquæ nomine significaretur materia subjecta operi artificis, aqua enim mobilior est quam terra; et ideo propter operandi facilitatem et motum faciliorem, subjecta materies artifici, aqua magis vocanda erat quam terra.

14. *Et aer quidem mobilior est quam aqua; ather autem mobilior ipso aere non absurde creditur, aut sentitur: sed aeris vel ætheris nomine minus convenienter appellaretur materies.* Magis enim hæc elementa vim creduntur habere faciendi, terra vero et aqua patiendi. Quod si occultum est, illud certe apertissimum puto, quod aquam ventus movet, et nonnulla terrena; ventus autem est aer motus et quasi fluctuans. Ergo cum aer aquam moveat manifeste, unde autem ipse moveatur ut sit ventus, occultum sit; quis dubitet congruentius aquæ nomine materiam vocari quia movetur, quam aeris qui movet? Moveri autem pati est, movere facere. Huc accedit quod ea quæ terra gignit, aqua irrigantur, ut nasci et perfici possint, ita ut prope videatur in hæc ipsa nascentia eadem aqua convecti. Quocirca congruentius aquæ nomine appellaretur materies, cum subdita operi artificis insinuaretur propter mobilitatem et conversionem in quæque nascentia corpora, quam nomine aeris in quo sola mobilitas posset animadverti, cætera vero quibus materia expressius significaretur, defuissent; ut totus iste sit sensus: *In principio fecit Deus cœlum et terram*, id est materiam quæ cœli et terræ formam capere posset; quæ materia *terra invisibilis et incomposita erat*, id est informis et luce carens profunditas: quæ tamen quoniam moventi et operanti artifici subdita esset, propter hoc ipsum quod cedit operanti, aqua etiam nominata est.

15. In hac igitur materiæ significatione prius insinuat est finis ejus, id est propter quid facta sit; secundo ipsa informitas, tertio servitus sub artifice atque subjectio. Itaque primo cœlum et terra, propter hoc enim facta materies; secundo terra invisibilis et

incomposita, et tenebræ super abyssum, id est ipsa informitas sine lumine, unde etiam terra invisibilis dicta est; tertio aqua subjecta spiritui ad habitum formasque capiendas: ideo super aquam ferebatur Spiritus Dei, ut Spiritum operantem, aquam vero unde operaretur intelligamus, id est materiam fabricabilem. Cum enim ista tria dicimus unius rei nomina, materia mundi, materia informis, materia fabricabilis, horum primo nomini bene adjungitur cœlum et terra; secundo obscuritas, confusio, profunditas, tenebræ; tertio cedendi facilitas, cui jam ad operandum Spiritus superfertur artificis.

16. *Et Spiritus Dei superferebatur super aquam.* Non ita superferebatur sicut oleum aquæ, vel aqua terræ, id est, quasi contineretur; sed, si ad hoc de visibilibus exempla capienda sunt, sicut superfertur lux ista solis aut lunæ his corporibus, quæ illuminat in terra: non enim continetur illis; sed cum cœlo contineatur, istis superfertur. Item cavendum est ne quasi locorum spatiis Dei Spiritum superferri materiæ putemus, sed vi quadam effectoria et fabricatoria, ut illud cui superfertur efficiatur, et fabricetur; sicut superfertur voluntas artificis ligno, vel cuique rei subjectæ ad operandum, vel etiam ipsis membris corporis sui, quæ ad operandum movet. Et hæc similitudo cum jam sit omni corpore excellentior, parva est tamen, et prope nihil ad intelligendam superlationem Spiritus Dei, subjecta sibi ad operandum mundi materia: sed non invenimus evidentiorum similitudinem et propinquirem rei de qua loquimur, in iis rebus quæ ab hominibus quomodocumque capi possunt. Quapropter in hujusmodi cogitatione optime illud præceptum tenebitur, quod scriptum est: *Benedicentes Deum, exaltate illum quantumcumque potueritis, superabit et adhuc (Eccl. XLIII, 33)*. Hoc autem dictum sit, si hoc loco Spiritus Dei Spiritus sanctus, quem in ipsa ineffabili et incommutabili Trinitate veneramus, accipitur.

17. Potest autem et aliter intelligi, ut spiritum Dei, vitalem creaturam, qua universus iste visibilis mundus atque omnia corporea¹ continentur et moventur, intelligamus; cui Deus omnipotens tribuit vim quamdam sibi serviendi ad operandum in iis quæ gignuntur. Qui spiritus cum sit omni corpore æthereo melior, quia omnem visibilem creaturam omnis invisibilis creatura antecedit, non absurde spiritus Dei dicitur. Quid enim non est Dei ex iis quæ condidit, cum etiam de ipsa terra dictum sit, *Domini est terra et plenitudo ejus (Psal. xxiii, 1)*; et illud² universalis complexione quod scriptum est, *Quoniam tua sunt omnia, Domine, qui animas amas (Sap. xi, 27)*? Sed tunc potest iste spiritus sic intelligi, si quod dictum est, *In principio fecit Deus cœlum et terram*, tantum de visibili creatura dictum sentiamus; ut super materiam rerum visibilium in exordio fabricationis earum superferretur invisibilis spiritus, qui tamen etiam ipse creatura esset, id est non Deus, sed a Deo facta at-

¹ Ms. vatic., *corpora*.

² Ms. vatic., *illa*.

que instituta natura. Si autem universæ creaturæ, id est et intellectualis et animalis et corporalis, materia creditur illo aquæ vocabulo enuntiata, nullo modo hoc loco Spiritus Dei potest nisi ille incommutabilis et sanctus intelligi, qui ferebatur super materiam omnium rerum, quas fecit et condidit Deus.

18. Tertia opinio de hoc spiritu oriri potest, ut credatur spiritus nomine, aeris elementum enuntiatum; ut ita quatuor elementa insinuata sint, quibus mundus iste visibilis surgit; cælum scilicet, et terra, et aqua, et aer: non quia jam erant distincta et ordinata; sed quia in illius materiæ quamvis informi confusione, tamen exortura præsignabantur: quæ informis confusio tenebrarum et abyssi nomine commendata est. Sed quælibet sententiarum istarum vera sit, omnium rerum quæ ortæ sunt, quæ videntur, et quæ non videntur, non quantum ad vitia quæ contra naturam sunt, sed quantum ad ipsas naturas attinet, Deum esse auctorem et conditorem credendum est; nullamque omnino esse creaturam, quæ non ab ipso initium perfectionemque habeat generis et substantiæ suæ.

CAPUT V. — 19. *Et dixit Deus, Fiat lux; et facta est lux.* Deum dixisse, *Fiat lux*, non voce de pulmonibus edita, nec lingua et dentibus, accipere debemus. Carnalium sunt istæ cogitationes: secundum autem carnem sapere, mors est (*Rom. viii, 6*). Sed ineffabiliter dictum est, *Fiat lux*. Utrum autem hoc quod dictum est, Filio unigenito dictum est, an idipsum quod dictum est, Filius unigenitus est, quod dictum Dei verbum dicitur, per quod facta sunt omnia (*Joan. i, 1, 3*), quæri potest: dum tamen illa absit impietas, ut ¹ Verbum Dei unigenitum Filium quasi vocem prolatam sicut a nobis sit, esse credamus. Verbum autem Dei, per quod facta sunt omnia, nec coepit esse, nec desinet; sed sine inchoatione natum, Patri coæternum est. Quare hoc quod dictum est, *Fiat lux*, si et coepit et destitit dici, magis Filio dictum est hoc verbum, quam ipsum est Filius. Et tamen etiam hoc ineffabiliter; nec carnalis imago subrepat in animum, et intellectum pium spiritualem conturbet. Quia et incipere aliquid et desinere in natura Dei, si proprie accipiatur, temeraria et præceps opinio est: carnalibus tamen et parvulis, non tanquam in ea mansuris, sed tanquam inde surrecturis humanissime concedenda est. Quidquid enim incipere et desinere Deus dicitur, nullo modo in ipsius natura, sed in ejus creatura, quæ illi miris modis obtemperat, intelligendum est.

20. *Et dixit Deus, Fiat lux.* Utrum ea lux quæ his carnalibus oculis patet, an aliqua occulta, quam nobis per hoc corpus videre non datum est? Et si occulta, utrum corporea, quæ per locorum spatia tenditur fortasse in sublimibus partibus mundi; an incorporea, qualis in anima est, ad quam vitandi et appetendi refertur examen a sensibus corporis, qua non carent etiam animæ bestiarum, an ea quæ superior ratiocinando apparet, ex qua incipit omne quod creatum

¹ Ms. Valuc., ne.

est? Quamlibet enim lucem significet, factam tamen et creatam debemus accipere: non illam qua fulget ipsa Dei Sapientia, quæ non creata est, sed nata; ne sine luce Deus fuisse putetur priusquam istam, de qua nunc agitur, condidisset. De hac enim, sicut ipsa verba satis docent, hoc commendatur quod facta sit, *Et dixit, inquit, Fiat lux; et facta est lux.* Alia est lux de Deo nata, et alia lux quam fecit Deus: nata de Deo lux, est ipsa Dei Sapientia; facta vero lux, est quælibet mutabilis sive corporea sive incorporea.

21. Movere autem solet quomodo lux corporea esse potuerit antequam cælum esset et cæli luminaria, quæ post istam exponuntur: quasi vero facile hoc ab homine percipi potest, aut omnino ullo modo potest, utrum sit aliqua lux præter cælum, quæ tamen spatiis locorum distincta atque diffusa sit, mundumque amplectatur. Sed cum liceat hic et incorpoream lucem intelligere, si non visibilem tantum creaturam in hoc libro, sed omnem creaturam expositam dicimus, quid opus est in hac controversia remorari? Et fortasse quod quærent homines, quando Angeli facti sunt, ipsi significantur hac luce, brevissime quidem, sed tamen convenientissime et decentissime.

22. *Et vidit Deus lucem, quia bonâ est.* Ista sententia non quasi insoliti boni lætitiâ ¹, sed approbationem operis significari, oportet intelligi. Quid enim convenientius de Deo dicitur, quantum inter homines dici potest, quam cum ita ponitur, Dixit, factum est, placuit: ita ut in eo quod dixit, imperium ejus intelligatur; in eo quod factum est, potentia; in eo quod placuit, benignitas: sicut ista ineffabilia per hominem hominibus, ita ut omnibus prodesse possent, dici debuerunt.

23. *Et divisit Deus inter lucem et tenebras.* Hinc intelligi licet quanta divini operis facilitate ista dicantur effecta. Non enim quisquam est qui sic existimet lucem factam, ut esset confusa cum tenebris, et ob hoc postea separationis indigeret; sed eo ipso quo lux facta est, consecuta est etiam divisio inter lucem et tenebras. Quæ enim societas lucis cum tenebris (*II Cor. vi, 14*)? Deus ergo divisit inter lucem et tenebras, quia lucem fecit, cujus absentia tenebræ vocantur. Interest autem inter lucem et tenebras, sicut interest inter vestimentum et nuditatem, aut plenum et inane, et similia.

24. Jam quot modis possit intelligi lux, supra dictum est, quibus contrariæ privationes possunt tenebræ nominari. Alia est enim lux quæ videtur his oculis corporeis, etiam ipsa corporea; ut solis, et lunæ, et stellarum, et si quid hujusmodi est, cui contrariæ sunt tenebræ, cum aliquis locus ea luce caret. Alia item lux est vita sentiens, et valens discernere quæ per corpus ad animæ judicium referuntur, id est alba et nigra, canora et rauca, suaveolentia et graveolentia, dulcia et amara, calida et frigida, et cætera hujusmodi. Alia est enim lux quæ sentitur oculis, alia qua per oculos agitur ut sentiat. Illa enim in corpore, hæc autem quamvis per corpus ea quæ sentit

¹ Sic Ms. vatic. At Am. Er. et Lov., insoliti benevolentiam.

percipiat, in anima est tamen. Huic contrariæ sunt tenebræ, insensibilitas quædam, vel si melius insensualitas dicitur, id est non sentire, quamvis inferantur quæ sentiri possent, si esset in illa vita lux ista unde sentitur. Neque hoc cum ministeria desunt corporis, sicut in cæcis aut surdis: nam in istorum animis est ista lux, de qua nunc agimus; sed instrumenta corporis desunt. Neque illo modo, quò modo in silentio vox non auditur, cum et ista lux est in anima, et adsunt corporis instrumenta, sed nihil quod sentiatur inferatur. Non ergo qui iis causis non sentit, caret ista luce; sed cum talis potentia non est in anima, quæ jam nec anima dici solet, sed tantum vita, qualis perhibetur esse vitis et arboris, et quarumcumque stirpium: si tamen eas vel talem habere persuaderi ullo modo potest, quas nonnulli nimis errantes hæretici (a), non solum sentire per corpus, id est videre, audire, et calorem ignemque discernere; sed etiam intelligere rationem, et cogitationes nostras nosse arbitrantur: sed de his alia quæstio est. Insensibilitas ergo tenebræ hujus lucis, qua quidquid sentitur, cum ipsam vim sentiendi non habet vita qualibet. Convenienter autem lucem hanc dici concedit, quisquis concedit recte dici lucem, qua res quæque manifesta est. Cum autem dicimus, Manifestum est hoc canorum esse, manifestum est hoc dulce esse, manifestum est hoc frigidum esse, et quod forte hujus generis per corporales sensus attingimus; hæc lux qua ista manifesta sunt, utique intus in anima est, quamvis per corpus inferantur quæ ita sentiuntur. Tertium lucis genus in creaturis intelligi potest, quo ratiocinamur. Huic contrariæ tenebræ sunt irrationabilitas, sicut sunt animæ bestiarum.

25. Sive ergo lucem ætheream, sive sensualem cuius animalia participant, sive rationalem quam Angeli et homines habent, à Deo factam; primitus in rerum natura hæc sententia vult intelligi; divisisse Deum inter lucem et tenebras, eo ipso quo lux facta est, oportet accipi, quod aliud est lux, aliud illæ privationes lucis, quas in contrariis tenebris ordinavit Deus. Non enim Deum fecisse tenebras dictum est: quoniam species ipsas Deus fecit, non privationes quæ ad nihilum pertinent, unde ab artifice Deo facta sunt omnia; quas tamen ab eo ordinatas intelligimus, cum dicitur, *Et divisit Deus inter lucem et tenebras*, ne vel ipsæ privationes non haberent ordinem suum, Deo cuncta regente atque administrante. Sicut in cantando interpolationes silentiorum certis moderatisque intervallis, quamvis vocum privationes sint, bene tamen ordinantur ab iis qui cantare sciunt, et suavitati universæ cantilene aliquid conferunt. Et umbræ in picturis eminentiora quæque distinguunt, ac non specie, sed ordine placent. Nam et vitiorum nostrorum non est auctor Deus; sed tamen ordinator est, cum eo loco peccatores constituit, et ea perpeti cogit quæ merentur. Ad hoc valet quod oves ponuntur ad dexteram, hædi autem ad sinistram (*Math. xxv, 55*). Quædam ergo et facit Deus et ordinat; quædam vero tantum

(a) Manichæi.

ordinat. Justos et facit, et ordinat; peccatores autem in quantum peccatores sunt, non facit, sed ordinat tantum. Quippe cum illos ad dexteram, illos ad sinistram constituit, et quod in ignem æternum jubet ire, ad meritum ordinem valet. Ita species naturasque ipsas et facit, et ordinat; privationes autem specierum defectusque naturarum non facit, sed ordinat tantum. Dixit itaque, *Fiat lux; et facta est lux*. Non dixit, *Fiant tenebræ; et factæ sunt tenebræ*. Horum ergo unum fecit, alterum non fecit, utrumque tamen ordinavit, cum divisit Deus inter lucem et tenebras. Ita et ipso faciente pulchra sunt singula, et ipso ordinante pulchra sunt omnia.

CAPUT VI. — 26. *Et vocavit Deus lucem diem, et tenebras vocavit noctem*. Cum et lux nomen sit alicujus rei, et dies rursum, et tenebræ et nox utrumque sit nomen, utrumque ita dici oportuit, nomina rebus imposita esse, ut illa res cui nomen impositum est, utique alio quoque nomine, non enim aliter poterat enuntiare¹. Et ita dictum est, *Vocavit Deus lucem diem*, ut indifferenter etiam dici converse posset, *Vocavit Deus diem lucem*, et vocavit noctem tenebras. Quid ei respondebimus, si quis a nobis ita quærit: *Luci nomen impositum est dies, an diei nomen impositum est lux?* quia hæc duo utique, in quantum ad res significandas articulata voce enuntiantur, nomina sunt. Hoc modo etiam de aliis duobus quæri potest: *Tenebris nomen impositum est nox, an nocti impositum est nomen tenebræ?* Et quidem, ut Scriptura describit, manifestum est lucis nomen dictum esse diem, et tenebrarum nomen dictum esse noctem. Quia cum diceret, *Deus fecit lucem, et divisit inter lucem et tenebras*, nondum de vocabulis agebatur: postea adhibita sunt vocabula, dies et nox; cum et illa sine dubio vocabula sint, lux et tenebræ, res aliquas significantia, sicut dies et nox. Ergo hoc ita accipiendum est, quia enuntiare aliter non posset res quæ nomen accepit, nisi aliquo nomine; an potius ista vocatio accipienda est ipsa distinctio? Non enim omnis lux dies, aut omnes tenebræ nox; sed lux et tenebræ certis inter se vicibus ordinatæ atque distinctæ, diei et noctis nominibus appellantur. Omne quippe vocabulum ad distinctionem valet. Unde etiam nomen quod rem notet, appellatum est, quasi notamen. Notet autem, id est distinguat et doctitanter ad discernendum adjuvet. Fortasse ergo ipsum divisisse inter lucem et tenebras, hoc est vocasse lucem diem, et tenebras noctem, ut hoc sit ordinasse ista quod vocasse. An ista vocabula significare nobis volunt quam lucem dixerit, et quas tenebras; tanquam si diceret, *Fecit Deus lucem, et divisit inter lucem et tenebras; lucem autem dico diem, et tenebras dico noctem*: ne aliquam aliam lucem intelligas, quæ non sit dies; et ne aliquas alias tenebras intelligas, quæ non sint nox? Nam si omnis

¹ Ms. Vaticanus omittit *quoque*: et paulo post habet, *poterat enuntiare*, ubi editi habuerunt, *poterat enumerare*. Locus profecto a librariis fordatus, atque eximietis hisce verbis, *nomina rebus imposita esse*, quæ haud dubie e margine irrepserunt, emendandus hunc in modum: *utrumque ita dici oportuit, et illa res cui nomen impositum est, utique alio nomine (non enim aliter poterat) enuntietur*.

lux dies possit intelligi, et omnes tenebræ noctis nomine censerentur, fortasse non opus esset dicere, *Et vocavit Deus lucem diem, et tenebras vocavit noctem.*

27. Item quæri potest quem diem dicat, et quam noctem. Si istum diem vult accipi quem solis ortus inchoat, et claudit occasus, et istam noctem quæ a solis occasu usque in ortum tenditur; non invenio quomodo esse potuerint, antequam cœli luminaria facta essent. An ipsa spatia horarum et temporum, etiam siue discrimine fulgoris atque umbræ, jam ita vocari potuerunt? Et quomodo in illam lucem rationalem, si hæc significata est, aut sensualem cadit hæc vicissitudo, quæ nomine diei et noctis significatur? An non secundum quod evenit, sed secundum quod potest evenire, ista insinuata sunt; quia et rationi potest error succedere, et sensui quædam stoliditas?

CAPUT VII. — 28. *Et facta est vespera, et factum est mane dies unus.* Non eodem modo nunc appellatur dies, quo cum diceretur, *Et vocavit Deus lucem diem;* sed eo modo quo dicimus, verbi gratia, triginta dies habere mensem: hoc enim nomine diei noctes quoque includimus; superius autem ita dictus est dies, ut a nocte sejungeretur. Itaque cum illa operatio diei per lucem gesta insinuaretur, consequenter factam dicitur esse vesperam, et factum esse mane diem unum; ut scilicet sit unus dies a cœpto die usque ad cœptum diem, id est a mane usque ad mane, quales dies annumeratis, ut dixi, noctibus appellamus. Sed quomodo facta est vespera, et factum est mane? An tanta mora temporis fecit lucem Deus, et divisit inter lucem et tenebras, quanta mora tenditur dies lucens, id est non annumerata nocte? Et ubi est quod scriptum est, *Subest enim tibi, cum volēs posse* (*Sap. XII, 18*), si opus est Deo productione temporis, ut aliquid perficiat? An omnia quidem tanquam in arte atque ratione perfecta sunt Deo, non in productione temporis, sed in ipsa vi qua illas etiam res, quas non stare, sed transire cernimus, stabiliter efficit? Non enim et in sermone nostro cum verba alia transeant, et alia succedant, credibile est ita fieri in ipsa arte, qua operante stabiliter artificiosa occurrit oratio. Quanquam ergo sine productione temporis faciat Deus, cui subest posse cum volet; ipsæ tamen naturæ temporales motus suos temporaliter peragunt. Ita ergo fortasse dictum est, *Et facta est vespera, et factum est mane dies unus*, sicut ratione prospicitur ita fieri debere aut posse, non ita ut sit temporalibus tractatibus. Nam in ipsa ratione operationem contemplatus est¹ in Spiritu sancto, qui dixit, *Qui manet in æternum creavit omnia simul* (*Eccli. XVIII, 1*): sed commodissime in illo libro, quasi morarum per intervalla factarum a Deo rerum digesta narratio est, ut ipsa dispositio, quæ ab inferioribus animis contemplatione stabili videri non poterat, per huiusmodi ordinem sermonis exposita quasi istis oculis cerneretur.

CAPUT VIII. — 29. *Et dixit Deus, Fiat firmamentum in medio aquarum, et sit dividens inter aquam et aquam.*

¹ Ms. vatic., *temporis tractibus. Non ipsam rationem operationum contemplatus est, etc.*

Et sic factum est. Et fecit Deus firmamentum, et divisit inter aquam quæ erat sub firmamento, et inter aquam quæ erat supra firmamentum. Utrum aquæ tales sint supra firmamentum, quales sub firmamento istæ visibiles? an quia illam aquam videtur significare, supra quam Spiritus ferebatur, et eam intelligebamus esse ipsam mundi materiam, hæc etiam hoc loco firmamento interposito discreta credenda est, ut inferior sit materia corporalis, superior animalis? Hoc enim firmamentum dicit, quod cœlum postea vocat. Cœlesti autem corpore nihil est in corporibus alia melius. Alia quippe corpora cœlestia, et terrestria; et utique cœlestia meliora: quorum naturam quidquid transit, nescio quemadmodum corpus possit vocari; sed est fortasse vis quædam subjecta rationi, qua ratione Deus veritasque cognoscitur: quæ natura, quia formabilis est virtute atque prudentia, ejus vigore cohibetur ejus fluctuatio atque constringitur, et ob hoc¹ quasi materialis apparet, recte aqua divinitus appellata est; non locorum spatio, sed merito naturæ incorporeæ cœli corporei² ambitum excedens. Et quoniam cœlum firmamentum vocavit, non absurde intelligitur quidquid infra æthereum cœlum est, in quo pacata atque firmata³ sunt omnia, mutabilis esse et dissolubilis. Quod genus corporalis materiæ ante acceptam speciem distinctionemque formatum, a qua firmamentum nominatum est, fuerunt qui crederent has visibiles aquas et frigiditas superficiem cœli superamplecti. Et documentum adhibere conati sunt de tarditate stellæ unius de septem vagantibus, quæ superior est cæteris, et a Græcis *Phœbos* dicitur, et triginta annis peragit signiferum circulum, ut ob hoc tarda sit, quia est frigidis aquis vicinior, quæ supra cœlum sunt. Quæ opinio nescio quemadmodum possit apud eos defendi, qui subtilissime ista quæsierunt. Nihil autem horum temere affirmandum, sed caute omnia modesteque sunt tractanda.

30. *Et dixit Deus, Fiat firmamentum in medio aquarum et sit dividens inter aquam et aquam. Et sic factum est.* Postquam dixit, *sic factum est*, quid opus erat rursus addere, *Et fecit Deus firmamentum, et divisit inter aquam quæ erat sub firmamento, et aquam quæ erat supra firmamentum?* Nam cum dixisset superius, *Et dixit Deus, Fiat lux; et facta est lux;* non addidit rursus, *Et fecit Deus lucem*: hic autem posteaquam dixit, *Et dixit Deus, Fiat: et sic factum est*, additum est, *et fecit Deus.* An hinc apparet non oportere lucem illam intelligi corporalem, ne eam aliqua creatura interposita fecisse Deus videatur (Deum autem Trinitatem dico): hoc vero firmamentum cœli, quia corporeum est, per incorpoream creaturam accepisse speciem formamque creditur, ut prius incorporeæ naturæ rationabiliter a veritate impressum sit quod corporaliter imprimeretur, ut cœli fieret firmamentum: et ideo positum est, *Et dixit Deus, Fiat; et sic factum*

¹ Editi, et *objectio*. Sed melius Ms. vatic., et *ob hoc*.

² sic emendamus ad Ms. vatic. Nam in editis *legebatur, naturæ in corpore cœli incorporei*.

³ Ms. vatic., et *firma*.

est; in ipsa rationali natura prius factum est¹ fortasse unde imprimeretur corpori species.

CAPUT IX. — Cum autem additum est *Et fecit Deus firmamentum, et divisit inter aquam quæ erat sub firmamento, et aquam quæ erat supra firmamentum*, et ipsa cooperatio² in illa materia, ut corpus cæli fieret, significatur? An forte varietatis causa, ut textus sermonis in fastidium non veniret, supra non est positum quod infra positum est, et non oportet scrupulose omnia rimari³? Eligat quis quod potest: tantum ne aliquid temere atque incognitum pro cognito asserat; nemineritque se hominem de divinis operibus quantum permittitur querere.

34. *Et vocavit Deus firmamentum cælum.* Quod de vocatione superius tractatum est, hic quoque considerari potest: non enim omne firmamentum cælum est. *Et vidit Deus quod bonum est.* Et de hoc superius quod tractatum est, retractaretur, nisi quod non eundem ordinem video. Nam superius, *Et vidit Deus lucem quia bona est*; et post deinde subjicitur, *Divisit Deus inter lucem et tenebras; et vocavit Deus lucem diem, et tenebras vocavit noctem*: hic autem postquam factum enarratum est, quod factum dicebatur, et postea quam vocatum est firmamentum cælum, tum dicitur, *Et vidit Deus quia bonum est.* Quod si non fastidii evitandi gratia ita variatum est, illud certe intelligere cogimur quod dictum est. *Et fecit Deus omnia simul.* Quare enim primo ibi vidit quia bonum est, et postea nomen imposuit; hic autem primo nomen imposuit, et postea vidit quia bonum est; nisi quia illa differentia significat morarum intervalla non esse in operatione Dei, quamvis in ipsis inveniantur operibus? Secundum autem morarum intervallum prius aliquid et postea efficitur, sine quibus narratio factorum esse non potest quamvis sine his Deus ista efficere potuerit. *Et facta est vespera, et factum est mane dies secundus.* Jam hinc superius tractatum est, et easdem rationes hic quoque valere arbitror.

CAPUT X. — 32. *Et dixit Deus, Congregentur aquæ quæ sub cælo sunt, in congregationem unam, et appareat arida.* Et sic factum est. Hinc probabilius credi potest aquam dictam esse superius, sicut arbitramur, ipsam mundi materiam. Nam si universum aqua oppletum erat, unde vel quo potuit congregari? Si enim quandam confusionem materialem aquæ nomine appellaverat, hæc congregatio accipienda est ipsa formatio, ut talis esset aquæ species, qualem nunc esse cernimus. Et ipsum, *appareat arida*, quod positum est, terræ formatio intelligi potest, ut hanc haberet speciem terra, quam cernimus. Invisibilis enim et incomposita dicta erat, cum adhuc materiæ species deceret. Dixit ergo Deus, *Congregetur aqua quæ sub cælo est*; id est in formam redigatur materies corporalis, ut aqua ista sit, quam sentimus. *In congregationem unam*: vis ipsa formæ commendatur nomine unitatis. Hoc est enim vere formari, in unum aliquid

¹ sic in Ms. vatic. editi, *facta est.*

² SICAM. ad marginem. in textu autem cum aliis editionibus habet, *corporatio.* Ms. vatic., *operatio.*

³ Ms. vatic., *numerare*: nec minus apte.

redigi; quoniam summe unum est omnis formæ principium. *Et appareat arida*: id est, speciem visibilem accipiat, atque a confusione distinctam. Et bene aqua congregatur, ut appareat arida; id est, cohibetur quod fluitat mare, ut quod obscurum est illustretur. *Et sic factum est*: etiam hoc fortasse in rationibus intellectualis naturæ prius factum est, ut postea quod dicitur, *Et congregata est aqua in congregationem unam, et appuruit arida*, non superfluo additum videatur, cum jam dictum esset, *Et sic factum est*; sed ut post rationalem et incorpoream operationem intelligeremus etiam corporalem secutam.

33. *Et vocavit Deus aridam terram, et congregationem aquæ mare vocavit.* Adhuc nobiscum facit illa causa vocabulorum: non enim omnis aqua, mare; aut omne aridum, terra. Ergo quæ aqua esset, et quæ arida, vocabulis segregandum fuit. Ipsam autem distinctionem atque formationem fuisse vocationem Dei, non absurde adhuc intelligi potest. *Et vidit Deus quia bonum est.* Et hic ipse ordo servatus est: quare huic etiam illa quæ jam tractata sunt, conferantur.

CAPUT XI. — 34. *Et dixit Deus, Germinet terra herbam pabuli, ferentem semen secundum genus suum et similitudinem, et lignum fructiferum faciens fructum, cujus semen sit in se secundum suam similitudinem.* Postquam facta sunt terra et mare, et vocata et approbata, quod sæpe diximus non morarum intervallis accipiendum esse, ne ineffabilem operantis Dei facultatem tarditas aliqua consequatur; non statim, sicut duobus diebus præcedentibus, subjicitur, *Facta est vespera, et factum est mane dies tertius*: sed adjungitur alia operatio, *Ut germinet terra herbam pabuli ferentem semen secundum genus suum et similitudinem, et lignum fructiferum faciens fructum, cujus semen sit in se secundum suam similitudinem.* Quod de luce illa, et firmamento, et aquis, et arida dictum non est; non enim habet lux successionis propaginem, aut cælum de alio cælo nascitur, aut terra aut mare alia maria et alias terras gignunt, quæ succedant. Hic ergo dicendum fuit, *ferentem semen secundum genus suum et similitudinem, et cujus semen sit in se secundum suam similitudinem*, ubi similitudo nascentium prætereuntis similitudinem servat.

35. Hæc autem omnia ita supra terram sunt, ut ipsi terræ radicitus cohæreant, et ei continuentur, et rursus quodammodo separentur: propterea hujus naturæ significationem in ista narratione servatam arbitror; quia et eodem die facta sunt, quo terra apparuit: et tamen iterum dixit Deus, ut terra germinaret; et iterum dictum est, *Et sic factum est*; deinde secundum superiorem regulam, postquam dictum est, *Et sic factum est*, subjungitur ipsa executio, *Et dedit terra herbam pabuli, ferentem semen secundum genus suum, et lignum fructiferum faciens fructum, cujus semen in se secundum suam similitudinem.* Et iterum dicit, *Vidit Deus quia bonum est.* Itaque et uno die ista junguntur, et iteratis Dei verbis distinguuntur ab invicem. Quod de terra et mari propterea puto non esse factum, quia magis harum rerum est discernenda natura, quæ

(Huit.)

sum orientur et occidant, seminis successione propagantur. An quia terra et mare simul fieri potuerint, non solum in rationibus creaturæ spiritualis, ubi simul omnia facta sunt, sed etiam in ipsa corporali motione; arbores vero et quæque stirpes nasci non possent, nisi terra in qua germinarent, præcessisset: propterea et repetendum erat jussum Dei, ut facta significarentur distantia, tamen non alio die faciendæ, propter quod radicibus terræ affliguntur et continuantur? Sed quæri potest cur istis Deus non imposuerit nomina: an prætermissum est, quia multitudo eorum non sinebat? Verum hæc quæstio melius postea considerabitur, cum animadvertemus alia quæ non vocavit Deus, sicut vocavit lucem, et cælum, et terram, et mare. *Et factum est vespera, et factum est mane dies tertius.*

CAPUT XII. — 36. *Et dixit Deus, Fiant luminaria in firmamento cæli, ut luceant super terram, et dividant inter diem et noctem; et sint in signis et temporibus, et in diebus, et in annis; et sint in splendorem in firmamento cæli, ut luceant super terram.* Quarto die luminaria facta sunt, de quibus dicitur, *et sint in diebus*: quid ergo volunt tres dies transacti sine luminaribus? aut cur ista erunt in diebus, si etiam sine istis dies esse potuerunt? An quia evidentius productio illa temporis et morarum intervallum motu istorum luminarium distinguî ab hominibus potest? An ista dierum et noctium enumeratio ad distinctionem valet inter illam naturam quæ facta non est, et eas quæ factæ sunt: ut *mane* nominaretur propter earum speciem factarum; *vespera* vero propter privationem? Quia quantum attinet ad illum a quo facta sunt, speciosa atque formosa sunt: quantum autem in ipsis est, possunt deficere, quia de nihilo facta sunt; et in quantum non deficiunt, non est eorum materiæ, quæ ex nihilo est, sed ejus qui summe est, et illa facit esse in genere et ordine suo.

37. *Et dixit Deus, Fiant in firmamento cæli luminaria ut luceant*: utrum de fixis tantum dictum est sideribus, an etiam de vagis? Sed duo luminaria majus et minus inter vaga sidera numerantur: quomodo ergo in firmamento facta sunt omnia, cum singulos suos vel globos vel circulos vaga singula quæque possideant? An quoniam in Scripturis et cælos multos legimus et cælum, sicut in hoc loco cum dicitur firmamentum cælum¹, intelligendum est omnem istam ætheream machinam dici quæ omnia sidera continet²; sub qua puri et tranquillæ aeris serenitas viget, sub qua item iste aer turbulentus et procellosus agitur? *Ut luceant super terram, et dividant inter diem et noctem.* Nonne jam Deus diviserat inter lucem et tenebras, et vocaverat lucem diem, et tenebras vocaverat noctem? ex quo apparet eum inter diem et noctem divisisse: quid sibi nunc vult quod dicitur de luminaribus, *et dividant inter diem et noctem*? An ita nunc sit ista divisio per luminaria, ut hominibus nota sit etiam solis carnalibus oculis ad rerum istarum contempla-

tionem utentibus; ita vero Deus eam fecit ante circuitum luminarium, ut videri nisi a paucis sano spiritu et serena ratione non possit? An inter alium diem et aliam noctem divisit Deus, id est inter speciem quam imprimebat illi informitati, et informitatem quæ adhuc formanda restabat; alius vero est iste dies et alia nox, quorum volvente cælo vicissitudo animadvertitur, quæ fieri non posset nisi solis ortu et occasu?

CAPUT XIII. — 38. *Et sint in signis et temporibus, et in diebus, et in annis.* Videtur mihi hoc quod dixit, *in signis*, planum fecisse illud quod dixit, *et in temporibus*; ne aliud acciperentur signa, et aliud tempora. Hæc enim nunc dixit tempora, quæ intervallorum distinctione æternitatem incommutabilem supra se manere significant, ut signum, id est quasi vestigium æternitatis tempus appareat. Item cum adjungit, *et in diebus, et in annis*, ostendit quæ dixerit tempora, ut dies fiant conversione fixorum siderum; anni vero manifesti, cum sol signiferum circulum peragit; obscuriores autem cum id unumquodque vagorum siderum in suis orbibus facit. Non enim dixit, *Et mensibus*, quia fortasse mensis annus est lunæ; sicut duodecim lunæ anni, annus est ejus sideris quod *Chaldeæ* Græci vocant, et triginta solis anni annus est ejus sideris quod *Ægyptii* dicitur. Et fortasse ita cum omnia sidera ad idem redierint, annus magnus peragitur, de quo multi multa dixerunt. An *in signis* dixit, quibus certum iter significatur navigandi: *in temporibus* autem, velut est vernum tempus, et æstas, et autumnus, et hiems; quia et ista circumacti siderum variantur, suasque vices atque ordinem servant: *in diebus* autem *et in annis*, sicut expositum jam est, accipiendum?

39. *Et sint in splendorem in firmamento cæli ut luceant super terram.* Supra jam dictum erat, *Fiant luminaria in firmamento cæli, ut luceant super terram*; cur putamus esse repetitum? An quemadmodum dictum est de stirpibus, ut ferant semen, et sit in eis semen, secundum genus suum et similitudinem; ita hic e contrario dictum est de luminaribus, *Fiant et sint*, id est fiant et non gignant, sed ipsa sint. *Et sic factum est.* Ordo ille servatur.

40. *Et fecit Deus duo luminaria; luminare majus initium diei, et luminare minus initium noctis, et stellas.* Quid dicat initium diei, et initium noctis, mox apparebit. *Et stellas* vero quod addidit, utrum pertineant ad initium noctis annon, ambiguum est. Quidam autem volunt hic significari lunam plenam esse primitus factam, quod plena luna initio noctis assurgit, id est mox post solis occasum. Sed illud absurdum est, ut non a prima, sed a sexta decima vel quinta decima numerandi sumamus exordium. Nec illud moveat, quod perfectum fieri debuerit luminare quod factum est. Omnia enim die perfecta est; sed ejus perfectio ab hominibus non videtur, nisi cum ex contraria parte soli opposita fuerit. Nam etiam cum illo constituta, quoniam sub illo est, videtur finire: sed etiam tunc plena est; quia ex alia parte illustratur, nec videri potest ab iis qui subter sunt, id est terram incolunt. Quod non paucis verbis,

¹ Ms. Vatic., *cælum et firmamentum.*

² sic in Ms. Vatic. At in editis, *substantia continet.*

sed subtilibus dissertationibus et quarumdam figurarum visibilibus demonstratione doceri potest.

41. *Et posuit illa Deus in firmamento cæli, et luceant super terram.* Quomodo dixit, *Fiant in firmamento*; et quomodo nunc dicit, *Fecit Deus luminaria, et posuit in firmamento*; quasi extra sint facta, et post ibi posita, cum jam dictum sit ut ibi fierent? An hinc etiam atque etiam significatur, non ita Deum fecisse ut homines solent, sed ita narratum ut hominibus potuit: scilicet ut apud homines aliud sit, fecit; aliud, posuit: apud Deum autem utrumque idem sit, qui faciendo ponit, et ponendo facit?

42. *Et præsententur diei ac nocti, et dividantur inter diem et noctem.* Dictum erat *initium diei, et initium noctis*, quod hic exponit dicendo, *præsententur diei et nocti*. Ergo initium illud, principium intelligere debemus, quia et in die nihil est inter illa quæ videntur sole excellentius, et in nocte nihil luna vel stellis. Unde etiam illa ambiguitas jam non moveat, et credamus stellas sic positas, ut ad initium noctis, id est principatum pertineant. *Et vidit Deus quia bonum est.* Idem ordo servatur. Meminerimus sane quod etiam ista Deus non vocaverit, cum dici potuerit. Et vocavit Deus luminaria sidera; quia non omne luminare sidus est.

43. *Et facta est vespéra, et factum est mane dies quartus.* Si dies istos consideres, quos ortus solis occasusque distinguit, non isto quartus, sed fortasse primus est dies; ut eo tempore putemus ortum esse solem, quo factus est, et donec cætera sidera fierent, occidisse. Sed qui intelligit et solem alibi esse, cum apud nos nox est, et noctem alibi esse, cum sol apud nos est, dierum istorum enumerationem sublimius indagabit.

CAPUT XIV. — 44. *Et dixit Deus, Ejiciant aquæ reptilia animarum vivarum, et volatilia volentia super terram sub firmamento cæli. Et sic factum est.* Ea quæ natantia sunt animalia, reptilia sunt appellata; quia pedibus non ambulant. An quia sunt alia quæ sub aqua in terra repunt? An sunt pennata in aquis, sicut pisces qui squamas habent, vel alii qui non habent, sed tamen penis nituntur? Qui utrum inter volatilia hoc loco numerandi sint, dubitari potest. Nam et ipsa volatilia cur aquis tribuerit, non aeri, nonnulla quæstio est. Non enim has aves tantum hic accipere possumus, quibus aquæ familiares sunt, quales mergi, et anates, et quæcumque hujusmodi. Nam si de his tantum dixisset, non præmitteret alio loco de aliis avibus dicere, inter quas nonnullæ usque adeo ab aquis remotæ sunt, ut ne bibant quidem. Nisi forte istum aerem terris contiguum, quoniam se humidum etiam serenissimis noctibus rore testatur, aquam vocavit, quia et in nubem cogitur. Nubes autem aqua est, quod omnes sentiunt quibus contingit in montibus inter nubila, vel etiam in campis inter nebulas ambulare. In hoc quippe acre volare aves dicuntur. Nam in illo sublimiore atque puriore, qui vere aer ab omnibus appellatus est, nequeunt: non enim earum pondus tenuitate sua sustinet. In illo autem neque nubes concresecere aaseruntur, neque aliquid procellosum existere: quippe

ubi ventus adeo nullus est, ut in vertice Olympi montis, qui spatia hujus humidi aeris excedere dicitur, quædam literæ in pulvere solere fieri perhibeantur, et post annum integræ atque illææ inveniri ab iis qui solemnius memoratum montem ascendebant.

45. Quapropter non absurde existimari potest firmamentum cæli in divinis Scripturis usque ad hæc spatia vocari, ut et ille aer tranquillissimus et sincerissimus ad firmamentum pertinere credatur. Hoc enim nomine firmamenti, ipsa tranquillitas et magna pars rerum significari potest. Unde etiam illud dici pluribus in Psalmis existimo: *Et veritas tua usque ad nubes* (Psal. xxxv, 6; et lvi, 11). Nihil est enim firmius et sereneius veritate. Nubes autem sub ista sincerissimi aeris regione concresecunt. Quod quanquam figurate dictum accipiatur, ex his tamen rebus scriptum est, quæ habent ad hæc quamdam similitudinem; ut corporea creatura constantior et purior, quæ a summitate cæli usque ad nubes est, veritatis figuram recte habere videatur, id est usque ad aerem caliginosum et procellosum et humidum. Ergo volatilia volentia super terram sub firmamento cæli, convenienter sunt aquis attributa; quia non inconvenienter aer iste aqua nominatur. Hinc etiam intelligi datur de aere nihil dictum esse, quomodo vel quando sit factus, quia isto aer nomine aquarum tenetur, ille autem nomine firmamenti; atque ita nullum elementum prætermisum est.

46. Sed fortasse quis dicat, Si eo quod dictum est, *Congregatur aqua*, intelligimus aquam esse factam ex illa confusione materiæ, hanc autem congregationem mare appellavit Deus; quomodo ibi possumus hunc aerem intelligere factum, quod mare non dicitur, etiam si aqua dici potest? Quamobrem mihi videtur in eo quod dictum est, *appareat arida*, non solum speciem terræ, sed etiam hujus aeris crassioris esse insinuatam. Per hunc enim terra illuminatur, ut perspicua nobis sit. In uno ergo verbo, quo dictum est, *appareat*, intimata sunt omnia sine quibus apparere non possit; id est et species ejus, et nudatio ab aquis, et aeris superfusio, per quem in ea lumen a superiore mundi parte transmittitur. An potius in eo quod scriptum est, *Congregatur aqua*, species hujus aeris commendatur, quia cum iste aer condensatur, hanc aquam videtur efficere? Coactionem itaque in densitatem, congregationem aquæ fortasse appellavit, ut mare fieret; ut id quod non congregatum, id est non spissatum superfertur, aqua sit, quæ aves volantes possit sustinere, utrique nomini accommodata, ut vocari possit et aqua subtilior, et aer crassior. Sed quando queritur cur sit iste factus, non dicitur. An forte verum est, quod quidam volunt, humidis exhalationibus maris et terræ has auras effici ita crassiores aere illo superiore ac liquido, ut gestandis volatilibus avium sint accommodatæ; ita porro teneriores iis aquis, quibus corpus abluitur, ut earum comparatione sicce atque aeris sentiantur? Et quia de terra et mari jam dictum erat, quid opus erat dicere de exhalationibus earum, id est ab aquis avium, cum illum aerem purissimum et tranquillissimum fir-

mamento attributum intellexeris

47. Nam neque de fontibus et fluminibus dictum est quomodo facta sint. Qui enim scrupulosius ista quaerunt et disserunt, aethereo superlapsu de mari dulcem invisibiliter dicunt extrahi vaporem, his videlicet ascensionibus quas nullo modo sentire possumus : inde conglobari nubes ; atque ita terram imbribus madefactam antris occultioribus instillare atque insudare tantum, quantum coactum et per diversos tramites lapsum erumpat in fontes, sive parvos, sive gignendis fluminibus idoneos. Cujus rei documenta esse volunt, quod marinarum aquarum decoctarum vapor sinuato cooperculo exceptus, humorem dulcem gustantibus exhibet. Et omnibus fere manifestum est diminutos fontes inopiam sentire pluviarum. Attestatur et divina historia, cum Elias tempore ariditatis imorem posceret : jussit enim, cum ipse oraret, ut puer suus ad mare attenderet ; unde cum vidcret oriri perparvam nubeculam, pluviam Regi¹ sollicito adesse nuntiavit, qua mox etiam fugiens irrigatus est (III Reg. xviii, 43, 44). Et David dicit : *Domine, qui advocas aquam maris, et effundis eam super faciem terrae* (Ex Amos v, 8, et ix, 6). Quapropter mari nominato, de aliis aquis superflue diceret, sive istis roriferis, quæ tenuitate auras volantibus avibus præbent, sive fontium ac fluminum ; si et illæ exhalationibus fiunt, et istæ reciprocis imbribus, quos terra sorbet, emanant.

CAPUT XV. — 48. *Ejiciant aquæ reptilia animarum vivarum. Cur additum est vivarum? An possunt esse animæ, nisi vivant? An istam manifestiorem vitam commendare voluit, quæ inest animalibus sentientibus, quoniam stirpes² ea carent? Et volatilia volantia super terram sub firmamento cæli.* Si volatilia non volant in illo purissimo aere, ubi nulla nubila oriuntur, hinc manifestum est ad firmamentum eum pertinere ; quia sub firmamento cæli dictum est volatilia volare super terram. *Et sic factum est.* Ordo ille servatur. Ideoque subjungitur sicut in cæteris, excepta luce, quæ prior facta est.

49. *Et fecit Deus celos magnos, et omnem animam animalium repentium, quæ ejecerunt aquæ secundum genus eorum, et omne volatile pennatum secundum genus suum.* Meminerimus sane secundum suum genus, de iis creaturis dici, quæ seminali propagine reparantur : nam de herbis jam hoc, et de arboribus dictum est. *Et omne volatile pennatum.* Cur additum est pennatum? An potest esse volatile quod pennas non habeat? sed si potest, numquid hoc genus fecit Deus ; quandoquidem non invenitur ubi sit factum? an omnino potest quidquam volare sine pennis? Nam et vespertilionis, et locustæ, et muscæ, et si quid hujusmodi est quod plumis careat, pennis non caret. Sed pennatum additum est, ne solas aves intelligeremus ; quoniam pisces pennati sunt, et super terram volant infra aquas : ideo non dictum est, aves ; sed, volantia generaliter et volatile pennatum. *Et vidit Deus*

quia bonum est. Et hic sicut in cæteris locis intelligendum.

50. *Et benedixit ea, dicens : Crescite, et multiplicamini, et replete aquas maris ; et volatilia multiplicentur super terram.* Benedictionem ad fecunditatem valere voluit, quæ in successione prolis apparet, ut ea benedictione, quia infirma et mortalia creata sunt, genus suum nascendo custodiant. Sed cum etiam stirpes nascondo teneant similitudinem prætereuntium, cur eas non benedixit? An quia sensu carent, qui rationi vicinus est? Non enim vacat fortasse, quod secunda persona utitur Deus in benedicendo, ut hæc animantia compellet quodammodo tanquam audientia dicendo, *Crescite, et multiplicamini, et implete aquas maris ;* nec tamen in eadem persona usque ad finem benedictionis venit : sequitur enim, *Et volatilia multiplicentur super terram ;* non dixit, *Multiplicamini super terram.* Nisi forte hoc ipso significatur sensum animantium non adeo vicinum esse rationi, ut perfecte possit accipere compellantem, sicut quæ intelligunt, atque uti ratione possunt.

51. *Et factum est sic.* Hic plane quis tardus jam evigilare debet, ut intelligat quales isti dies enumerantur. Cum enim certos seminum numeros Deus animantibus dederit, servantes miram certo ordine³ constantiam, ut certo dierum numero, pro suo quoque genere, et concepta utero gerant, et edita ova calefaciant ; cujus naturæ institutio Dei sapientia conservatur, quæ tendit a fine usque ad finem fortiter, et disponit omnia suaviter (Sap. viii, 1) : quomodo uno die potuerunt et concipere, et utero gravescere, et partu vaporare⁴ atque nutrire, et implere aquas maris, et multiplicari super terram? Ita enim subjungitur, *Et sic factum est ;* ante vespere adventum. Sed nimirum cum dicit, *Facta est vespera ;* materiam informem commemorat : cum autem dicit, *Factum est mane ;* speciem, quæ ipsa operatione impressa est materiæ : mane⁵ enim post operationem transactum diem concludit. Non tamen dixit Deus, *Fiat vespera,* vel, *fiat mane ;* commemoratio enim rerum factarum brevissima, significatis per vesperam et mane materia et specie, quæ utique Deum fecisse jam dictum erat : cum ipsum defectum tamen, id est cum de specie ad materiam et ad nihilum tenditur, si hoc noctis nomine recte insinuatam putamus, non dixerit factum, sed tamen ordinatum a Deo, cum ait superius, *Divisit Deus inter lucem et tenebras :* ut vespere vocabulo significetur informis materia, quæ quamvis ex nihilo facta est, est⁶ tamen et habet capacitatem specierum atque formarum. Accipi etiam potest tenebrarum nomine ipsum omnino nihilum, quod non fecit Deus, et unde fecit quæcumque facere pro sua ineffabili bonitate dignatus est, cum sit omnipotens, qui etiam de nihilo tanta fecit.

52. *Et facta est vespera, et factum est mane dies*

¹ Ms. Vatic., *certa ordinatione.*

² Editi, *fovere.* Mss. *vaporare,* id est calefacere, ut a;ua Ambr., lib. 4 Hex., capp. 3 et 5.

³ Ms. Vatic., *ita enim,* ommissa voce, *mane.*

⁴ Ms. Vatic., *facta est tamen ;* nec habetur *secundo, est.*

¹ Sic Ms. Vatic. Al editi, *et sollicito.*

² Sic Ms. Vatic. Al editi, *stipites.*

quintus. Ille postquam dixit, *Et sic factum est*, non subdidit siculi solet executionem, quasi iterum facta sint; jam enim superius dictum erat. Nec ex benedictione, quæ ad gignendam prolem pertinet, aliqua nova natura fabricabatur; sed quæ facta erant per successionem, conservabantur. Et ideo nec illud dictum est, *Et vidit Deus quia bonum est*: jam enim res ipsa placuerat, quæ tantum servanda erat in fetibus. Nihil hic itaque repetitum est, nisi quod ait, *Et factum est sic*; statimque subjectum de vespera et mane: quibus nominatis, transacta opera de informi materia et specie quæ imponitur, significari dictum est. Nisi forte aliquid melius atque sublimius occurrit querentibus.

53. *Et dixit Deus, Ejiciat terra animam vivam secundum suum genus; quadrupedum, et serpentium, et bestiarum terræ secundum genus, et pecora secundum genus. Et factum est sic.* Cum dictum fuerit *animam*, cur additum sit *vivam*; et quid sit *secundum genus*; et de solita conclusione qua dicitur, *et factum est sic*, sicut superius tractatum est, considerata et accipienda sunt. Cum autem in latina lingua nomine bestiarum omne irrationale animal generaliter significetur; hic tamen distinguendæ sunt species, ut quadrupedes accipiamus omnia jumenta; serpentes, omnia reptantia; bestias vel feras, omnia quadrupedia indomita; pecora vero, quadrupedia quæ non operando adjuvant, sed dant aliquem fructum pascentibus.

CAPUT XVI. — 54. *Et fecit Deus bestias terræ secundum genus, et pecora secundum genus, et omnia serpentia terræ secundum genus.* Hæc iteratio quod dictum est, *Et fecit Deus*, cum jam dictum esset, *Et factum est sic*; secundum superiorem regulam consideretur. Sane hic pecorum nomine omnia puto significata esse quadrupedia quæ sub cura hominum vivunt. *Et vidit Deus quia bonum est*: solite accipiendum.

55. *Et dixit Deus, Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram.* Et hic animadvertenda quædam et conjunctio, et discretio animantium. Nam eodem die factum hominem dicit, quo bestias. Sunt enim simul omnia terrena animantia; et tamen propter excellentiam rationis, secundum quam ad imaginem Dei et similitudinem efficitur homo, separatim de illo dicitur, postquam de cæteris terrenis animantibus solite conclusum est, dicendo, *Et vidit Deus quia bonum est*.

56. Considerandum etiam illud, quod in cæteris non dixit Deus, *Faciamus*; ut hoc quoque modo voluerit Spiritus sanctus humanæ naturæ insinuare præstantiam. Cui autem nunc dictum est, *Faciamus*, nisi cui dicebatur in cæteris, *Fiat*? Omnia enim per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil (*Joan.* 1, 3). Sed quid putamus aliter dictum esse, *Fiat*, nisi ut ipse faceret jussu Patris; et aliter, *Faciamus*, nisi ut ambo pariter facerent? An omnia quæ facit Pater, per Filium facit, et ideo nunc *Faciamus* dictum est, ut ipsi homini, propter quem Scriptura ipsa facta est,

ita in seipso demonstraretur ea quæ Filius dicente Patre facit, etiam ipsum Patrem facere; ut quod in cæteris dicebatur, *Fiat, et factum est*, hic exponatur, non separatim fuisse dictionem et separatim effectivam, sed utrumque simul, cum hic dicitur, *Faciamus*?

57. *Et dixit Deus, Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram.* Omnis imago similis est ei cujus imago est; nec tamen omne quod simile est alicui, etiam imago est ejus: sicut in speculo et pictura, quia imagines sunt, etiam similes sunt; tamen si alter ex altero natus non est, nullus eorum imago alterius dici potest. Imago enim tunc est, cum de aliquo exprimitur. Cur ergo, cum dictum esset, *ad imaginem*, additum est, *et similitudinem*; quasi possit esse imago dissimilis? Sufficeret ergo *ad imaginem* dicere. An aliud est simile, aliud similitudo; sicut aliud est castus, aliud castitas; aliud fortis, aliud fortitudo: ut quemadmodum quæcumque sunt fortia, fortitudine sunt fortia; et quæcumque sunt casta, castitate sunt casta: ita quæcumque sunt similia, similitudine sint similia? Non autem imago nostra satis proprie dicitur similitudo nostra esse, cum tamen proprie dicatur similis nobis esse: ut ibi sit ea similitudo, qua similia sunt quæcumque similia, ubi est et castitas, qua casta sunt quæcumque sunt casta. Castitas autem nullius participatione casta est, sed ejus participatione sunt casta quæcumque casta sunt. Quæ utique in Deo est, ubi est etiam illa sapientia, quæ non participando sapiens est, sed cujus participatione sapiens est anima quæcumque sapiens est. Quapropter etiam similitudo Dei, per quam facta sunt omnia, proprie dicitur similitudo; quia non participatione alicujus similitudinis similis est, sed ipsa est prima similitudo, cujus participatione similia sunt, quæcumque per illam fecit Deus.

58. Expositio ergo fortasse est, quod additum est *ad similitudinem*, cum jam dictum esset, *ad imaginem*; ut ostenderetur eam quæ imago dicta est, non ita similem esse Deo, quasi alicujus similitudinis participantem, sed hanc ipsam esse similitudinem, cujus participarent omnia quæ dicuntur esse similia. Sicut ipsa est et castitas, cujus participatione castæ sunt animæ; et sapientia, cujus participatione sapientes sunt animæ; et pulchritudo, cujus participatione pulchra sunt quæcumque pulchra sunt. Si enim tantum similitudinem diceret, non significaret ab ipso esse genitam: si autem tantummodo imaginem diceret, significaret ab ipso quidem genitam, sed non significaret ita similem, ut non tantum similis, sed ipsa similitudo esset. Ut autem nihil castius ipsa castitate, et nihil sapientius ipsa sapientia, et nihil pulchrius ipsa pulchritudine; ita nihil similis ipsa similitudine dici, aut cogitari, aut esse omnino potest. Unde inteligitur, et Patri esse similem similitudinem suam, ut ejus naturam plenissime perfectissimeque impleat.

59. Quantum autem ad speciem rebus imponendam valeat Dei similitudo, per quam facta sunt omnia, quanquam humanas cogitationes altissime superet,

licet tamen utcumque arbitrari; si consideremus omnem naturam, sive quæ sentientibus, sive quæ ratiocinantibus occurrit, similibus inter se partibus servare unitatis¹ effigiem. Nam ex sapientia Dei sapientes vocantur animæ rationales, et ulterius hoc nomen non porrigitur: nam neque ulla pecora, et multo minus arbores, aut ignem, vel aerem, vel aquam, vel terram sapientem possumus dicere, quanquam per ipsam Dei sapientiam sint etiam omnia hæc in quantum sunt. At vero similes inter se et lapides dicimus, et animalia, et homines, et Angelos. Jam vero in singulis rebus, et terram, eo quod similes inter se habeat partes suas, fieri ut terra sit; et aquam qualibet quoque parte similem esse cæteris partibus, nec aliter aquam esse potuisse; et quantumlibet aeris, si cætero esset dissimile, nullo pacto aerem esse potuisse; et ignis lucisve particulam, eo quod non sit dissimilis reliquis partibus, fieri ut sit quod est²: ita de unoquoque lapidem vel arborum vel corpore cujuslibet animantis discerni et intelligi potest, quod non solum cum aliis sui generis rebus, sed in seipsis singulis non essent, nisi partes inter se similes haberent. Et tanto est pulchrius corpus, quanto similioribus inter se partibus suis constat. Jam porro animarum, non solum aliarum cum aliis amicitia similibus³ moribus consistit; sed etiam in unaquaque anima similes actiones atque virtutes, sine quibus constantia esse non potest, beatam vitam indicant. Similia vero omnia hæc, non autem ipsam similitudinem possumus dicere. Quapropter, si rebus inter se similibus universitas constat, ut singulæ sint quidquid sunt, et omnes ipsam universitatem compleant, quam Deus et condidit et gubernat; per similitudinem ejus profecto, qui condidit omnia, supereminentem atque incommutabilem et incontaminabilem⁴ talia facta sunt, ut similibus inter se partibus pulchra sint, ad ipsam tamen similitudinem omnia non facta sint, sed sola substantia rationalis: quare omnia per ipsam, sed ad ipsam non nisi anima⁵.

60. Rationalis itaque substantia et per ipsam facta est, et ad ipsam: non enim est ulla natura interposita. Quandoquidem mens humana (quod non sentit, nisi cum purissima et beatissima est) nulli coheret nisi ipsi veritati, quæ similitudo et imago Patris et sapientia dicitur. Recte igitur secundum hoc quod ulterius et principale hominis est, id est secundum mentem, accipitur, *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram*. Ex illo enim quod in homine principatum tenet, quod cum disjungit a belluis, totus est homo æstinandus. Cætera in eo quanquam in suo genere pulchra sint, tamen cum pecoribus communia sunt, ac per hoc in homine parvipendenda. Nisi forte quod ad intinendum caelum figura humani corporis erecta est, valet aliquid etiam ut corpus ipsum

ad similitudinem Dei factum credatur; ut quemadmodum a Patre illa similitudo non avertitur, ita corpus humanum a cælo non sit aversum, sicut aliorum corpora animalium aversa sunt, quia prona in alvum prosternuntur. Sed tamen hoc non omni modo accipiendum est: nam corpus nostrum a cælo plurimum differt; in illa vero similitudine, quæ Filius est, non potest quidquam esse dissimile illi cui similis est. Quoniam similia quæcumque alia sunt, inter se etiam dissimilia ex aliqua parte sunt: ipsa vero similitudo non est aliqua ex parte dissimilis. Pater tamen Pater est, nec Filius aliud est quam Filius: quia et cum dicitur similitudo Patris, quanquam ostendat nullam intervenire dissimilitudinem, non tamen solus est Pater, si habet⁶ similitudinem (a).

61. *Et dixit Deus, Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram*. Satis quidem quæ superius dicta sunt, secundum id exponunt hæc verba Scripturæ, in quibus legimus dixisse Deum, *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram*, ut similitudo Dei ad quam factus est homo, ipsum Dei Verbum, hoc est unigenitus Filius accipi possit: non utique ut ipse sit eadem imago et similitudo æqualis Patri. Est tamen et homo imago Dei, sicut apertissime ostendit Apostolus dicens: *Vir quidem non debet velare caput, cum sit imago et gloria Dei* (I Cor. xi, 7). Sed hæc imago ad imaginem Dei facta, non est æqualis et cœterna illi cujus imago est; nec esset, etiam nunquam omnino peccasset. Ille autem sensus est potius in his divinis verbis eligendus, ut ideo non dictum intelligamus singulariter, sed pluraliter, *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram*; quia non ad solius Patris, aut solius Filii, aut solius Spiritus sancti, sed ad ipsius Trinitatis imaginem factus est homo. Quæ Trinitas ita est Trinitas, ut unus Deus sit; ita est unus Deus, ut Trinitas sit. Non enim ait Filio loquens, *Faciamus hominem ad imaginem tuam*; aut, *ad imaginem meam*: sed pluraliter ait, *ad imaginem et similitudinem nostram*: a qua pluralitate Spiritum sanctum separare quis audeat? Quæ pluralitas, quoniam non tres dii, sed unus est Deus, ideo intelligendum est postea Scripturam singulariter intulisse, atque dixisse, *Et fecit Deus hominem ad imaginem Dei*; ut non sic accipiatur, tanquam Deus Pater ad imaginem Dei, hoc est Filii sui: alioquin quomodo verum est, quod dictum est, *ad imaginem nostram*, si ad Filii solius imaginem factus est homo? Ac per hoc quia verum est quod ait Deus, *ad imaginem nostram*; ita dictum est, *Fecit Deus hominem ad imaginem Dei*, tanquam diceretur ad imaginem suam, quod est ipsa Trinitas.

62. Nonnulli autem putant ideo non repetitam similitudinem, neque dictum, *Et fecit Deus hominem ad imaginem et similitudinem Dei*, quia tunc tantummodo ad imaginem factus est; similitudoque autem illi

¹ Ms. Vatic., *universitatis*.

² Editi, *quod non est*. Abest non a Ms. Vatic.

³ Ms. Vatic., *quæ similibus*.

⁴ Sic Ms. Vatic. At excusi habent: *Qua condidit omnia supereminenter, atque incommutabiliter, et incontaminabiliter*.

⁵ Ms. Vatic., *sed ad ipsam non omnia*.

⁶ Editi, *sed habet*. At Ms. Vatic. alique in I *Retract.*, cap. 18, *si habet*.

(a) Reliquum adjecit Augustinus multis post annis, cum retractationum libros ederet, ex I *Retract.*, cap. 18.

